

MI GBAMI

6

JEMAWO BIEMI KE
NYUMU KE YO MI
SEMI KUSUMIHI

KUSUMI NI PEEMI KƐ MA NƆ YEMI

Kusumi ni peemi

Ni kasemi mi nihi: Loko ni kasemi ɔ maa ba nyagbe ɔ, o ma nyɛ nɛ o:

- hla jemeawɔ biɛhi a je he kɛ nɔ he je nɛ a woɔ mɛ nge.
- sese nyumu kɛ yo mi semi kusumihi a he. (Dipo semi: loko a maa sɛ, be mi nɛ a nge sɛe kɛ ke a sɛ gbe nya)
- ngɔ Dangme nyumu kɛ yo mi semi kusumi ɔ kɛ to Gana ma kpa nɔtsemɛ a nɔ he.

Otihi

- Jemeawɔ biɛhi jeɔ jemeawɔ pɔtɛhi a dɛ.
- A kɛ mumi mitsemɛ nge tsakpa
- E tsɔɔ biɛ hineli ɔmɛ a je he kɛ a sisi poku aloo a sisi kla.
- Yo kɛ nyumu mi semi be ji be nɛ zangmayo aloo nyumuyo nyɛɔ fɔɔ.
- Adesa glɛ mi semi kusumi jeɔ nɔ kpo kɛ tsɔɔ ma aloo je kɛ wɛ
- A peeɔ kusumi kɛ woɔ myumuwi kɛ yihewi tsuo kɛ woɔ nyumu kɛ yo mi.

JEMƐAWƆ BIƐHI

Wa hineɔ biɛ kome kɛ tsɔɔ tsakpa nɛ waa kɛ mumi mitsemɛ nge. Biɛ nɛ ɔmɛ ji jemeawɔ biɛhi. Loko o maa kane jemeawɔ biɛhi a he nɔ ko ɔ, e sa nɛ o le nɔ nɛ ji jemeawɔhi.

Mɛni ji jemeawɔhi?

Jemeawɔhi ji mumi mi nihi nɛ a jali heɔ yeɔ kaa a nge adesa nɔ he wami nge e ni peemi kome a mi. Jemeawɔhi nge mumi mi he wami kɛ seseɛ nɔ he wami kome. A kɔɔ nihi a hemi kɛ yemi he. Wa nge jemeawɔ eku nɛ wa nge eyo. Wa nge jemeawɔ

ne haa bi ne wa nge ta yami jemeawo loko wa nge nyu nemi jemeawo hulo. Ma se jemeawo eku ke eyi kome ne a jaa ji 'Zeus', 'Apollo', 'Athena', 'Aphrodite', 'Artemis', ke ekpa kome. Ganatseme tsuo nge a jemeawo hi ne a jaa. Ekome ne nyee se ne o ne:

Dangme jemeawo hi: Jange, Oko, Lalue, Agbazo, Nadu, Nako, Kole, ke ekpa kome.

Ga jemeawo hi: Dantu, Nae, Klote, Laa kpa, ke ekpa kome.

Ohie jemeawo hi: Kune, Tegare, Antoa Nyamaa, Akonede, Pra, Oti, Bosomtwe ke ekpa kome.

Dagomba jemeawo hi: Tambo, ke ekpa kome.

Meni ji nye ma mi jemeawo kome?

Jemeawo biehi:

A ngoo jemeawo biehi ke woɔ nimli adesahi ne heo a no yeo ne a jaa me o a bime. Bie ne ome nyeo peeo ni kome a wetso bie aloo jali kome a biehi ne a hinee ke tsoo tsakpa aloo hemi ke yemi ne a nge nge jemeawo o mi.

Jemeawo bie kome

Jemeawo bie nge Gana wetso kome a mi ji ne o ne:

1. **Dangme je:** Nge Dangme je o, wa nge jemeawo kome ne pee no potee ko ke ha ma a ne lo o he je o, a jaa me ne a somoo me. Lohwe pletse kole kike ne o, blema sane tsoo nya kaa e tsoo nimeli ome blo ke je he nyeli a de be mi ne a je Agokoli yiwutsotse o sisi o. Sino nako hu ji no ne a na nge pie mi be mi ne Nana Kloweki laa e he nge pie mi ne a ne le hu o. Ene ome a he je o, Dangmeli ngo kole ke nako kaa jemeawo hi. A yi a lo ne a gbi me hulo. Nihi ne jaa me o ngoo bie o ke woɔ a bime. Ene o he je o, wa nge bie kome kaa Kole, Kolete, Koleki, Nako, Nakote ke ekpa kome. Dangme je jemeawo bie kpa kome hu ji Nadu, Nadute ke Naduki ne a je Osu jemeawo Nadu mi. Ekpa kome ji Agbazo, Agbazote, Agbazoki, Jange, Jangete, Jangeki, Kote ke Okoyo.
2. **Ohue je:** Nge Ohue o, Angloli nge jemeawo Afa ke Yeve. A jemeawo Afa sisi bie kome ji Afatowu, Afawubo, Lakpada, Bokoo ke Amuzu. Yeve sisi bie kome ji Hujenngo, Lafliso ke Lisasi.
3. **Ohie je:** Ohieli a ligbi biehi nyeo peeo a jemeawo biehi. Ajo ji Hoegbi jemeawo nge Ohie ne a woɔ Kuajo ke Ajoa. A nge pa jemeawo hi kaa Pra,

Ankobra, Oti ke Bosomtwe. A nge jemeawo ngua ko kaa Nyamaa ne nge Antua. A pɔɔ le tsemi ke Antua Nyamaa ne nihi yee le gbeye wawee nitse. A nge Akonode hu nge Lada.

4. **Ga je:** Gali hu nge jemeawo hi ne a ke woɔ adesa. Ekome ji Nae, Sakumo, Kɔɔle, Kpaa nge La ne a pɔɔ le tsemi ke Lakpaa, Afie, Abeka Sikafo, Nsake ke ekpa kome.

Boɔ mado ne o tse jemeawo bihi ne wa kase ne ome. Bi tsoolo o kaa bo ne o tse me o da lo. O le jemeawo bie kome nge nye je lo?

Jemeawo bihi a je he aloo a sisi kla

Jemeawo bie womi daa si nge hemi ke yemi ne jali aloo foli ome nge nge jemeawo o mi. E daa si hu nge bie woli ome a kusumi blo nya ke susumi ne a nge nge bie o he. Nge Dangme je he kome o, hemi ke yemi ne a nge nge ni kome a mi o haa ne a ngoo jame a ni ome kaa jemeawo hi ne a daa no ke woɔ bie o. Nge Ohue o, Yeve peeɔ gbigbidosu aloo hiowe simi jemeawo ne Ohie jemeawo hi babauu ji pahi.

O le nye je jemeawo hi a je he aloo a pue he lo?

Nihi a he je ne a woɔ jemeawo bihi

A woɔ nihi jemeawo bie ne a ke tsoo jemeawo o ni tsumi. Nihi woɔ jemeawo bihi ke tsoo tsakpa ne nge a ke jemeawo o kpeti ne ni kome hu woɔ ke tsoo agboje aloo blo nya. Ni kpahi woɔ bie o ke jeɔ adebo mi too ne ni kpahi hu woɔ ke tsoo jami blo nya aloo jami mi he wami womi. Loloolo o, ni kome hu woɔ jemeawo bie ke jeɔ subai kome kpo.

Ene ome tsuo se o, ni kome ne fomi peeɔ dengme ha me o ya baa bime nge jemeawo hi a de ne lo o he je o, a ngoo jame a bime kaa jemeawo o bime.

Ke no ko ya ba bi nge jemeawo Kɔle pie nya ne e fo bi nyumu o, e hinee Kɔlete ne tsoo kaa Kɔle bi Tete. Kɔleki peeɔ jemeawo Kɔle bi Dede ne Kɔlekuɔ peeɔ Kɔle bi Kɔko. Ja ke ne Nadute peeɔ Osu jemeawo Nadu bi Tete ne Naduki peeɔ e bi Dede.

Be nge ne pi mwone o ne a ya ba bi o ne lo o he no fee no ne hine bie ne o eko o tsoo kaa le ne a ya ba nge jemeawo o nya se, anokuale munyu ji kaa, ke o ya mi hluu o, eko o kasuwa ko yi no too ne a boni bie o hinemi ne e ba su no ko no mwone o. Ene o he je o, e ko gba o nya kulaa kaa o hine bie ne o eko, titli o ke ni kasemi ne o bli o juemi nya ke ya no ko aloo jami ko ne o bua jɔe he o he.

Jemeawo biehi a he se nami.

Jemeawo biehi a he nge se nami babauu nge wa wami ke jami mi. Se nami kome ne bie ne o hineli naa a, ekome ji ne o ne:

1. Mi tso yomi: Jemeawo bie haa ne a yoo no mi tso nge e jami ke e je he.
2. E tsoo tsakpa ke boboe ne nge no ne hine bie o ke jemeawo o kpeti.
3. Akene a woo jemeawo biehi nge yi no bime a no o, e yeo buaa ke baa kusumi ke jami yi nge yinohi a no.
5. E tsoo foli ke weku hemi ke yemi ke a jami.
5. Nge hemi ke yemi kome a mi o, jemeawo bie hinemi o jeo he wami, ka, agboje, he pie pomi ke mumi mi si himi kpo nge bie hinelo o mi.

Ni tsumi 6.1

1. Ngoo mo nitse o munyu ke tsoo jemeawo bie sisi.
2. Nyee nu nye he enyoonyo ne nyee sese he ne nyee ngma Gana je biehi. Nyee tsoo jemeawo biehi nge no ne nye ngma ame a kpeti.
3. Nyee ngo jemeawo biehi ne nye ngma ame ke to nye sibi nge tsu o mi o a no o he. Nye de nye heto o ngo ha nye tsu mi bi ome tsuo.
4. Nye nge wetso bie ne e ji jemeawo bie, aloo mo nitse o bie o ji jemeawo bie lo? Ke o heto o ji ee o, moo tsoo he ne bie o je. Ke heto o ji dabi o, moo tsoo he ne jemeawo hi ne o ngma ame pue ke je.

Ni tsumi 6.2

Moo hye daka ne nyee se ne o ne o ngo jemeawo hi enuo nge mi ke to a sibi a he: he ne a pue ke je ke no he je ne a woo bie o nge.

	Je he	Jemeawo biε	He ne e pue ke je	No he je ne a wo
1				
2				
3				
4				
5				

Ni tsumi 6.2

1. Moo tsoo no kake he je ne nihi ke jemeawo hi soo somi nge nye ma a mi.
2. Ngmaa se namihi ete ne nge ke ha nihi ne hineo jemeawo bihi.

YO MI SEMI KE NYUMU MI SEMI KUSUMIHI:

Nge mi gbami ne o mi o, wa maa sese yo mi semi ke nyumu mi semi kusumihi a he. Wa maa hye nihi ne yaa no loko a maa pee kusumi o, kusumi o peemi be ke nihi ne yaa no ke a gbe kusumi o nya.

Yi mi susumi bimi

O ma nye kai tsakemi kome ne ba o nomlo tso o he bene o ye jeha ke je maa pee nyongma ke ya si nyongma ke eywie lo?

Meni ji nihe ke yihe be

Ene o ji be mi ne nyumuwi ke zangmawi a nyumutso ke yo he ni ome waa ne a ma nye ma fo bime. Nge zangmawi a blo fami o, e nge ke je jeha 10-14 ne nge nyumuwi a blo fa mi o, e nge ke je jeha 12-16. (Be nge ne e baa ma aloo e kpeo se nge zangmawi ke nyumuwi tsuo a mi.)

Tsakemi ne baa nge zangmawi a mi

Tsakemi kome ne baa ji:

- Ngmangmo ome blio
- Fio ome kleo

- Supa ame aloo fi to ame ba pee lokotoo ke boda.
- A yaa kekle we se
- Nyɔ ame ba klea
- Nga si ke mi si bwami puea
- Nɔmlotso o tsakea ne e plakea

Tsakemi ne baa nge nyumuwi a mi

Tsakemi ne o ekome ji:

- Nyumutso klea ne e tio ne suo ngme hu klea.
- Mi si, nga si, kpɛni si ke nya no bwami puea.
- Gugue ke ko no blio.
- Pani ame a mi tsaa.
- Gbi mi kuwa
- Kami ke timi aloo klemi soa mamaama.

He so ne ame tsoa nihe ke yihe mi semi.

Yo mi semi ke nyumu mi semi kusumihi:

Ene o ji Dangme no wami si himi mi kusumi ne a pee nge bie womi se. A pee kusumi ne o ke maa no mi kaa nyumu ke yo o tsuo je a jokueyo si himi mi ke se nokotoma si himi mi. A wa ne a ma nye maa hi me nitseme a de he. Yo o ma nye se gba si himi mi ne e fo ne nyumu o hu ma nye ngo yo ne e wo ho. Nge Dangme je he kome o, a tseo yo mi semi kusumi o ke dipo semi ne ni kome tseo le ke otofo peemi aloo ni womi. Ohieli tseo le bragro ne Gali tseo le otsentse. Dangmeli tseo nyumu mi semi kusumi o eko ke de mi tu womi. Ke a tseo kusumi ne ame nge o ma mi kee?

Daka 6.1 nge sisi ne o tsoa nyumu ke yo mi semi kusumihi a biehi nge Gana he kome. Tsoa bo ne a tseo me ha nge daka hehi ne a si ame.

Je he	Yo mi semi kusumi o bie	Nyumu mi semi kusumi o bie
Klo ke Se	Dipo	
Ohue	Gbotowawa/Tugbewawa	Tudedeasi
Fante	Blagor	
Ohie	Bragoro	

Akpafu	Iseyi	
Ga	Otofo / Otsejise	Plamatsemɔ/Butrumwɔɔ/ Dɛntuwoo
Sissala	-	Baala
Vagla		Pellaa

Ke a tseɔ yo mi semi ke nyumu mi semi kusumi ɔ nge o ma mi kee? A peeɔ kusumi ɔ ke haa yihi ke nyumuhi tsuo lo?

Mɛni ji wami mi semi kusumi?

E ji kusumi ne a peeɔ ke woɔ no ke jeɔ wami gle kake no ke yaa wami gle ekpa no. A ma nye ngo no ke wo jami ni peepee aloo mumi mi no ko aloo solemi mi. Ene ɔme be kaa yo ke nyumu mi semi kusumi ne wa de ne lo ɔme lee a woɔ no ke jeɔ jokueyo mi ke yaa nokotoma mi.

Yo mi semi ke nyumu mi semi kusumi ɔ peemi

Bo ne a peeɔ yo mi semi ke nyumu mi semi kusumi ɔ je muno nge hehi ne a peeɔ me nge ɔme. Wa maa sese nihi ne a peeɔ loko a jeɔ kusumi ɔ sisi, nihi ne a peeɔ be mi ne a nge pee ke nihi ne a peeɔ nge kusumi ɔ nyagbe ɔ he.

Yo mi semi ke nyumu mi semi kusumi munomuno ke a bi a he tomi:

Ni kome ne ɔ

Yo mi semi kusumi

1. Loko a maa pee kusumi ɔ

Ke foli boni tsakemihi ne wa tu a he munyu ke be ɔ yomi nge a bi zangmayo mi ɔ, a jeɔ a he dlami sisi ke ha dipo semi ɔ.

Be babauu ɔ, ke zangmayo ɔ ku nine pe, a peeɔ nihi ne nyee se ne ɔme ekome:

- A jeɔ zangmayo ɔ ke jeɔ weku ɔ he ne a dlaa e he ha le ke ha dipo semi.
- Zangmayo ɔ foli deɔ nimeli aloo dipo woyo ɔ a juemi nge a biyo ɔ dipo semi he.

- c. Yi nikōtōmahī nge wetso ɔ mi ɔ woɔ zangmawī nē ɔmē tsu nē a haa mē yo ni tsumi kē gba si himi he tsōsemi kē dla mē kē ha gba si himi. A tsō mē bō nē a hyeɔ we nō ha.
- d. A tsō mē ni hoomi, bēemi, nihi a fōmi, late kue mi dlami kē late he sami, nōmlōtso ɔ he dlami, e he piē pomi kē e yi baami kaa nga si kē gblēē mi sami, mime siami, kpēte he ni tsumi kē ekpa komē.
- A tsō nine ngua nya ni tsumi kē ga lele komē kaa bo lomi, ni kpēmi, sa lomi, sōnue kpēmi, muē peemi kē e tslemi, lo he ni tsumi kaa lo he ngmlami, lo tsukōmi, lo simi, lo kami kē pee luasē aloo tsētse. A tsō ni tsomi, ku tsimi, fufui gbeemi, hwonyu slōoto hoomi kē ekpa komē hulō.
- e. A kaseɔ kusumi dohi kē lahi kē domi.
- f. Nō nē pe lē tsuo ji kaa, a tsō mē he dlami, nyumu kē sa kami kē e mi amehi, bime kē a nō hyēmi kē nubwō peemi.

3. Be mi nē a nge kusumi ɔ pee

Ke a maa sē dipo ɔ, dipo woyō ɔ teli ɔ kē baa nimeli a dē mi gbaami kē kplōkōtō nē e peeɔ kusumi nē nyēē se nē ɔmē ekomē:

- a. **Dipo nya blimi:** Loko a maa sē dipo ɔ, a teliɔ kē baa Tsaatse Mawu, Nimeli kē Jemēawōhi a dē mi gbaami kē ha kusumi ɔ peemi. Nge Dangme je he komē ɔ, a fiaa gōgō kē hweɔ ma tue nō kaa a maa sē dipo. Nihi kē a bime zangmawī nē su dipo semi nya a ya haa Woyi ɔmē nge dipo piē nya.
- b. **Ngma nyu mi womi:** Nge Soha ligbi nō ɔ, we mi Dedehi ba pōɔ ngma aloo blēfo nge Woyō we. Ke blēfo ɔ bōni puēmi ɔ, a taa nge nyu ɔ mi nē a kaa. A kē maa hoo ngma da. Gali pōɔ da nē ɔ tsemi kē asaanaa nē Ohueli tseɔ lē ekudemē. Blema munyu tsōɔ nya kaa kē alini nē we mi Dede nē ɔ eko pee ninyē ni ko ɔ, buē nē e pō ngma a nge mi ɔ ma pē nē a kē ma yo ninyē ni nē e pee ɔ.
- c. **Yi kpami:** A ngōɔ ha kē kpaa dipo yi ɔmē a yi si nē a siɔ lōkōtōɔ pē nge yi kpēti tutuutu. Yi kpami nē ɔ sisi ji kaa, a nge dipo yi ɔmē a jokue yi bwōmi ɔ sēe konē nōkōtōma yi bwōmi nē puē nge a nō. A woɔ muē ha dipo yi ɔmē nē a tseɔ kpatsu aloo subue klōyīi nē kplēɔ si nge a hē kpē kē a sē tsuo.
- d. **Pa mi yami:** A kē dipo yi ɔmē yaa pa mi nē a ya duɔ a he ha mē. A tsō mē bō nē yo fōɔ e he, taflatse e gblēē mi kē e ngasi ha. He dumi kusumi

ne o tsoo kaa a fo a jokuewi a si himi o nge a he ngo wo pa a mi ne pa a ke ho kone a ple yihi.

- e. **Soni Muomi:** A siaa mime ha dipo yi ome ne a muoo soni nge a kue. Hemi ke yemi ji kaa, soni nge he wami ne e nuoo no susuma ke e klaa ke daa si ne e ko je e he. A ke tsio mumi yayamihi a nya ne a ko na dipo yo o he blo nge e wami si himi mi kokooko.
- f. **Bo womi no dami:** Dipo yomo aloo Dipo Wono o kpakaa dipo yi ome ke ya daa bo he womi no si etete ne e deo me ke e nge me Dangme yihi pee.
- g. **We tomi:** Blema a, a be goji aloo klama ne a ke weeo ngma ke blefo. A weeo ngma ke blefo nge we te mi loko a naa mamu ne a ke tsio ku. A haa dipo yi ome weeo ngma aloo blefo kone a koni si ne wa ke no peemi ke a ya gba we.
- h. **Tegbete kuomi:** Kusumi ne nya wa pe le tsuo nge dipo semi mi ji tegbete kuomi. A nge te ko nge dipo pie o mi ne a ke dipo yo fee dipo yo maa hi no si ete. Hemi ke yemi ji kaa, ke dipo yo o le nyumu aloo e ngo ho aloo e kpo/kpa ho hye o. e maa tlo tegbete o no ne muo maa be nge e he e wami be tsuo ne muo o demi o nya be poe gbleegbleegblee. Ke e ba le ja a, a deo ke zangmayo o pue dipo ne a boo e foli hio ke jlaa tegbete o. Blema a, a fiaa dipo yo ne pue dipo o nane se tu ne a jeo le we ke jeo ma a mi pesepese. Ene o ke he mi si puemi agbo baa weku o no ne lo o he je o, foli fee foli tsoseo a bi yihi ne a ko le nyumu ke ya su be ne a maa se me dipo. Nihhi ne maa ye manye nge tegbete kuomi mi o, nyumu katseme kpaa me ke jeo dipo pie o nya ke yaa we mi ke fo ke a no ose hemi ke lami ejakaa buajo ba. A ye nye kaa a pue we dipo o.
- i. **Dipo Tsu mi womi:** A wojo dipo yi ome tsu mi ne a tsoseo me ne a le we mi ni peemi, no ke munyu tumi, nyumu tsui nya ni peemi, jokuewi a no hyemi, beemi, late kue mi ke tsu mi dlami, mime siami, okunu kpami, kpete he ni tsumi, ni hoomi ke tsosemi kpahi ne he maa hia nokotoma si himi.
- j. **Dipo bo pomi:** A pojo dipo yi ome a nine si ke a mi si ke a setso mi bo ke kadio me kaa a ye manye nge dipo semi o mi ne a ple Dangme yihi ngmingmiingmi.
- k. **Dipo to gbemi:** Blema a, a gbeo to haa dipo yo fee dipo yo ne a ke hoo ni haa weku ke ma. Pioso ne o ne nihhi a he jua wa a, weku ma nye gbe to kake ke ha dipo yihi pe nyongma ne a nge weku kake mi. A ke to lo o

hoos ni ne a gbeo fufui ne a tsio ku ke woos he ne a gbaa ke haa suoli ke paka mi bi tsuo.

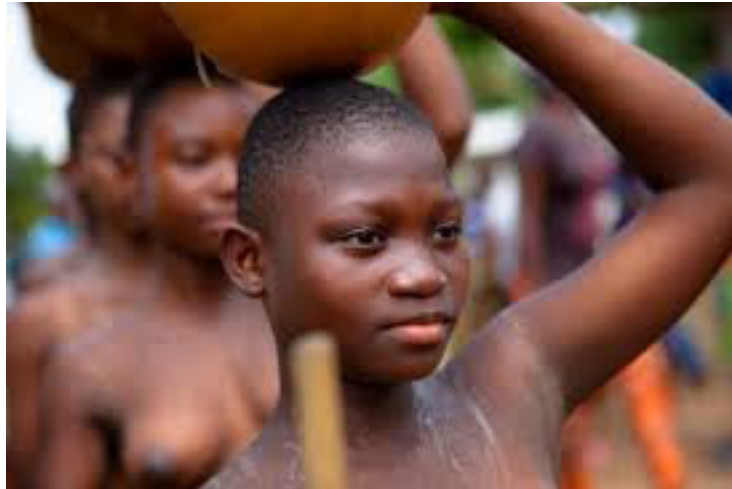

Fig. 6.1: *Dipo yihi ne a ke me yaa pa mi.*

Dipo yi kome ji ne o ne.

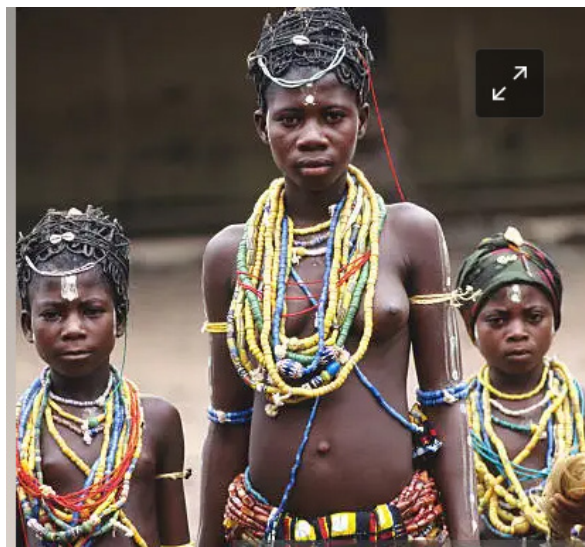

Fig.6.2. *Dipo yihi nea wo me ni. A dla me ke mue kpakpa.*

Ke a gbe kusumi o nya

- **Kpo jemi ke ni womi:** A jeo dipo yi ome kpo ne a woos me ni ke jeo a he feu ke agboje kpo. A haa asate kete aloo kuawu aloo agu ke dumasii kpakpahi ha me. A woos koli ke adiaqba mue kpakpahi kloyii ne a siaa mime ha me ne a ngoo lavite ke he via ke pueo a no. A seoo ma mi ya jeo a he feu kpo ne a ke haa tsumi huloo. Nihi keo me ni. Nimeli bu abe ko ke, ‘Dipoyo ne bui no o, e nike ni hyio aslaa to aloo matsesi daka.’ Hehi babauu woos ni ha a bime kaa otsi aloo oslami kake. Ni kome po woos ni ke ya tsoo nge jua no.

Fig. 6.3. Dipo yihi ne a dla me ke bo ke mue kpakpahi.

Dipo semi ke yo mi semi kusumi nge ma kpahi a mi ke a sibi a he tomi.

E nge mi kaa mahi babauu peeo yo mi semi kusumi lee se ma ame nge a kusumi poteehi ne a peeo.

Ohueli

1. Ohue mahi babauu poo kusumi ne o peemi otsi kake aloo otsi enyo se ni kome hu peeo le lohwe kake.
2. A jeo zangmawi ome nge we ngua a mi ya peeo kusumi o ha me nge we o se. A ngmeo a hueme ke a paka mi bi blo ne a yaa a ngo ya jeo a heja.
3. Nge kusumi o peemi mi o, a hoo hluhi ke haa zangmawi ome ne a mio. E se ne o lungu ne ma hluhi o no ne o ta loko o mi. Ene o tsoo bi ne a nge due nge zangmayo o mimi kone e mi ne wo ngma aloo e fo fuu.

Kloli ke Seli

1. Kloli ke Seli ne piee Dangme wetso ngua a he o ne seo dipo ha a zangmawi. A baa jemeawo ke nimeli blo loko a peeo dipo semi kusumi o. A seo dipo kaa si enyo aloo si ete nge jeha kake mi ne a ngoo otsi aloo otsi enyo ke peeo eko fee eko. Be mi ne ni kome nge dipo nya gbee o, ni kpahi hu nge mi see ne a je sisi. Loko a maa je kusumi ne o peemi sisi o, a slaa zangmawi ome kaa a le nyumu aloo a li nyumu ne a hyeo hu kaa a ngo ho aloo a hee we mi.
2. Loko a maa se dipo o, zangma yi ome a foli ke me ya haa dipo woyi ome.

3. Ke a nge dipo see ɔ, dipo woyo aloo nimeli ɔme telio loko a peeɔ kusumi ɔ kaa bo ne wa tsɔɔ nya momo ɔ. A seɔ a yi si hulo.

Gali

1. Gali a yo mi semi kusumi ɔ ji otofo. A seɔ ha zangmawi ke jokuɛwi tsuo. Me hu a ngɔɔ ligbi bo ke peeɔ kusumi ne ɔ.

Ohieli

1. Ohieli a yo mi semi kusumi ɔ ji bragoro ne a peeɔ le ligbi kpaanyɔ. A jeɔ sisi Hɔɛgbi aloo Pɛplɛgbi ne a gbeɔ nya e we otsi.
2. Loko me hu a maa je kusumi ne ɔ sisi ɔ, a slaa zangmawi ɔme kaa a le nyumu aloo a li nyumu ne a hyeɔ hu kaa a ngɔ ho aloo a hee we mi.

Ke a peeɔ yo mi semi kusumi nge nye je kee?

Nyumu mi semi kusumi

Kusumi ne a peeɔ ke jeɔ jokuɛwi ke yaa nyumu mi nge Dangme je ɔ ji de mi tu, de mi dade aloo kpakplaa womi, lohwe hami ke de mi ya womi. Mahi babauu be kusumi ko ke ha nyumu mi semi se nge Ohue ɔ, a nge Tudedeasi. Sisalatsemɛ nge Baala, Vaglatsemɛ nge Pellaa ne Gali nge Plamatsemɔ/Butrumwɔɔ/Dɛntuwoo ne a peeɔ. De mi tu, de mi dade aloo kpakplaa womi, lohwe hami ke de mi ya womi ji kusumi ne a peeɔ ke woɔ ni tsumi dade ke woɔ bi nyumu de ne tsɔɔ kaa e wa ne e ma nye maa hi e de he, e ngɔ yo, e fo bime, e pee ngmɔ, e da de, e so pa ne e tsu ni ne e ke le e weku.

Blɔ kome a no ne a guɔ ke peeɔ kusumi ɔ nge he kome ɔ ji:

1. A ngɔɔ bi nyumu ɔme ke yaa he ko banee.
2. A haa me nyumu si himi he tsɔsemi.
3. A peeɔ kusumi ne sa ngɔ haa me.
4. A woɔ a nomlo tso ke mumi mi he wami.
5. A tsɔɔ me kusumi ni peemi, kusumi lahi ke domi.
6. Nge Dangme je ɔ, a wui me tsu mi kaa bo ne a peeɔ ha yihi ɔ.

E sa ne o to he he kaa ma fee ma ke bo ne a peeɔ kusumi ne ɔme ha.

Nyumu mi semi kusumi he se namihi

1. E haa no jeɔ jokue si himi mi ke seɔ nokotoma si himi mi
2. E haa no naa tsɔsemi ne he hia ke ha si himi kaa nyumu.

3. E dlaa nyumu ke haa yo ngomi.
4. E dlaa no nge he lo ke mumi mi kaa nyumu.
5. E tsao subai ke si himi kpakpa.
6. E haa no leo kusumi ke blema sanehi.
7. E kuo ajuama bomi ke si himi basabasa nya.
8. E poɔ jokue tsowi ke zangma ho ngomi nya.
9. E haa vide aloo kaple baa nyumu de mi ke ha ni tsumi sisije.
10. E haa wa peeɔ nihi ne wa ji ne e peeɔ wo ni munohi nge ni kpahi a he.

Ni tsumi 6.4

Ngmaa nyumu ke yo mi semi kusumi ne a peeɔ nge o ma mi o ne o ke nye sibi ne see o heto o he ni.

Ni tsumi 6.5

- 1.a. Nge kuuhi a mi o, nyee hye foni ne nyee se ne o ne nyee kale he dlami ome. Tsao nihi ne o suo ne a ke dla a he o.
- 2.a. Nge nye kuu ome a mi o, nyee hye foni ome saminya kone nyee sese bohi ne a ha a he. Nyee tsao nihi ne nye suo nge bo ome aloo tade ome a he.

Source: Mybrytfmonline.com/Obed Ansah (2021)

Source: cogadfw.org as cited in Ndetei (2018).

Source: Jubtrip as cited in Ndetei (2018).

- b. Moo sēsē nihi nē a kē dla a he ɔmē a he se nami ngē kusumi ɔ peemi mi.
3. Nyēē hyē dipo sēmi aloo bragoro peemi kaseti ɔ nē nyē ha sane bimi nē ɔmē a heto:

<https://www.youtube.com/watch?v=zpTdowLmxN8>.

- a. Mēni nihi a pɔɔ peemi loko a pēɔ yo kē nyumu mi sēmi kusumi?
- b. Nyēē hyē yo kē nyumu mi sēmi kusumi he vidio ko nē nyēē to nihi nē a pēɔ be mi nē a ngē kusumi ɔ pee kē be mi nē a gbe kusumi ɔ nya a he he.
- c. De kusumi peemi nihi enyɔ nē o na ngē vidio ɔ mi.
- i. be nē a ngē kusumi ɔ pee
- ii. be nē a gbe kusumi ɔ nya
- d. Moo sēē nihi nē o na ngē vidio ɔ mi ngɔ ha nyē tsu mi bi ɔmē. Be nē o ngē dee ɔ, o hē nē hi nihi nē sɔ kē nihi nē je muno ngē je kpa amē a kusumi ɔ peemi mi ɔ nɔ.

4. a. Moo hye vidio nē ɔ:

Source: Olivier Asselin as cited in Ndetei (2018)

b. Ngɔɔ nihi nē o kase ɔ he nile kē kale nɔ nē nge nɔ yae nge foni nē ɔ mi.

Ni tsumi 6.4

Moo ngɔ nyē ma mi yo kē nyumu mi semī kusumi ɔ ngɔ to ma kpahi enyɔ a kusumi ɔ peemi he nē o de nihi nē sɔ kē nihi nē je muno nge a peemi mi.

Ni tsumi 6.5

Kaa Gana gbi kaselɔ ɔ, mo de nihi kaa ete nē o maa suɔ nē a tsake kē nihi ete nē o maa suɔ nē a ya nɔ nē a pee nge nyumu kē yo mi semī kusumi ɔ peemi mi nē o tsɔɔ nɔ he je. Mo de o susumi ɔ ngɔ ha nyē sibi ɔmē.

REFERENCES

1. Agyekum, K. (2006). The sociolinguistic of Akan personal names. *Nordic Journal of Akan studies* 15(2) 206-235.
2. Caesar T.O, (2015). *E peeɔ mo Dangme*. Edited Moonlight press, Accra.
3. Nukuknya, G.K. (2007). *Tradition and change in Ghana: An introduction to sociology*. Ghana Universities Press.
4. Twumasi, K.D. & Adade, C. (2019). *Social studies in scope for JHS 1-3*. Kinddeh.

MI NYLŌMI BIMIHI

MI NYLŌMI BIMIHI NE KŌO JEMEAWŌHI A HE

1. Moo ngma jemeawo biehi enuo ne nihi hineo nge nye ma a mi.
2. Moo ngma jemeawo biehi enuo ne nge nye gbi o mi ne o tsoo a pue he.
3. Moo ngma jemeawo ko ne o tsoo biehi ne a wo nge e sisi.
4. Moo tsoo no kake he je ne no ko maa kplee ne e ngo jemeawo bie ke wo e bi nge nye ma a mi.
5. Moo ngma jemeawo bie he se nami ete ne nge ke ha nihi ne hineo bie o.

MI NYLŌMI BIMIHI NE KŌO NYUMU KE YO MI SEMI KUSUMIHI A HE

1. Moo ngo mo nitse o munyuhhi ke tsoo **nyumu ke yo mi semi kusumi o sisi.**
2. Moo ngma ne o tsoo se nami enuo ne nge nyumu ke yo mi semi kusumi nge o ma a mi o peemi he. Meni he je ne se nami ne ome a he hia?
3. Yo mi semi ke nyumu mi semi kusumi o he meni o maa suo ne a bleke mi? Moo tsoo no he je ne o maa suo le ja.

MI NYLŌMI SANE BIMI Ō HETO KOMŌ

1. Nŏhye heto ke ha mi nylŏmi sane bimi ne kŏ jemeawo bihi a he.

Nadute, Naduki, Kŏlete, kŏleki, Ozote, Ozoki

Dangme: Nadute, Naduki, Kŏlete, Kŏleki, Ozote, Ozoki

Ohue: Akakpo, Amuzu, Yewenyo, ke ekpa kome

Ohie: Tano, Afram, Oti, Pra, Adwoa, Kwadwo, ke ekpa kome

2. Jemeawo hi bihi enuŏ ke he ne a pue ke je. Ngŏŏ heto ŏ ke wo daka ne nyee se ne ŏ mi.

	Jemeawo bi	He ne e pue ke je	Nŏ he je ne a wo bi ŏ
1	Akakpo	E je Afa ne ji sese jemeawo mi	Afa jemeawo bi Tete.
2	Aflam (Ohie)	Peplegbi ligbi jemeawo	Nyumu ne a fŏ le Peplegbi
3	Nadute	E je Osu ta yami wo Nadu sisi	Nadu bi Tete ne a ba nge Nadu pie nya
4	Kŏleki	E pue ke je jemeawo Kŏle mi	Kŏle bi Dede ne a ya ba nge Kŏle pie nya
5	Jange	E pue nge Nugo Jange pa a mi	Jangete peeŏ Jange bi Tete ne a ke ma somi ko nŏ mi

3. Nŏhye nŏ ji kaa bi Kŏleki pue ke je jemeawo Kŏle mi ne, eko ŏ, e peeŏ bi Dede ne a ba nge Kŏle pie nya aloo a ke ma kita ko ne a ka jemeawo Kŏle nŏ mi. E nyumu maa pee Kŏlete.

4.
 - i. Nihi kaa jemeawo kita nge hiami aloo haomi behi a mi.
 - ii. A ke tsoo hemi ke yemi ke bu ke ha jemeawo ko ke ha no ne e pee ke ha no ko be ko ne be.
 - iii. Ke tsoo tsakpa ne nge a ke jemeawo o kpeti.
 - iv. Ke ba ma somi ko ne a ke jemeawo o so no mi aloo a ke wo he hio.
5.
 - i. Jemeawo bie tsoo foli a hemi ke yemi ke no ne a jaa.
 - ii. Jemeawo biehi a poku nge wa kusumi mi ne a yeo buaa ne wa baa blema sane ke weto nihi a he.
 - iii. Jemeawo biehi ke mumi mitsememe nge tsakpa ne e yeo buaa bie hineli ome nge a hemi ke yemi ke jami o mi.
 - iv. Jemeawo biehi hee mumi mi he wami ne haa blo nya ne e poe no he pie hulo.
 - v. Nihi ne hineo jemeawo biehi naa a he kaa nimli kake ne pue nge poku kake mi.
 - vi. A woo jemeawo biehi ke jee yino kake no ke yaa yino bime kpahi a no ne le no o baa kusumi ke hemi ke yemi yi nge wetsohi a mi.

Nohye hetohi ke ha mi nylomi sane bimi ne koo nyumu ke yo mi semi kusumi he ne nyee se ne o ne.

1.
 - i. Nyumu ke yo mi semi kusumi ji kusumi ne a peeo ke jeo no ke jeo jokuewi a si himi ke yaa nokotoma si himi mi.
 - ii. E tsoo zangmayo ke nyumuyo womi ke se yo mi ke nyumu mi.
 - iii. Yo ke nyumu mi semi kusumi o ji kusumi ne a peeo ke kadio zangmawi kaa a ple yihi ke nyumuwi kaa a ple nyumuhi.
2. Yo ke nyumu mi semi kusumi he se nami kome;
 - i. E kuo ajuama bomi, nyumu ke yo bomi basabasa ke jokuewi aloo zangmawi a ho ngomi kplokplo nya kone a ko ngo haomi, titli o sika he nyagba ba fo foli ke weku no.
 - ii. Nike ni ne zangmawi naa nge dipo semi be mi o haa ne a buaa kaple nya ke ha ni tsumi aloo jua yemi sisije.
 - iii. Kusumi o peemi yeo buaa ne wa baa wa kusumi ni peepee ke blema ni peepeehi a yi. A kaseo kusumi lahi ke dohi ne a kaseo klama ghi hulo.

3. Ni komē nē hia tsakemi.
- i. Mwōnemwōnē ɔ sukuu yami ha nē yihi babauu ngmēē dipo sēmi he, titli ɔ nihi nē yaa nō tsami sukuu nē ji Siniō Hai Sukuu ɔ. Enē ɔ he je ɔ, dipo sēmi ɔ yaa nō be mi nē jokue yiheyo ɔ wē saasaa.
 - ii. E sa nē a gbō dipo sēmi kusumi ɔ peemi be kēkē ɔ nō nē a ye be kpiti pē kē pee.
 - iii. Hehi nē a haa hlui mluku nē a mi ɔ, e sa nē a jōō jamē a nō ɔ peemi ejakaa hlui mluku mimi ɔ ma nyē maa ma nō nē e gbe lē.
 - iv. Yo nyōhi a jemi ngē ma nō ɔ peeō dipo sēli ɔmē zo nē e haa nyumuhi nō tluali he blō nē a da dipoyi ɔmē nē a tua mē.

ACKNOWLEDGEMENTS

Ghana Education Service (GES)

